

E-LOGOS

ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY/97

ISSN 1211-0442

Petr Drulák: Úvahy o postmoderní filosofii vědy

Abstrakt:

Tato práce pojednává o některých otázkách postmoderní metodologie vědy. Pro stručné ujasnění pojmu postmoderny jsem použil práci Lyotardovu. Co se týče postmoderny ve vědě vycházel jsem z koncepcí Lyotarda a Feyerabenda, přičemž jsem považoval za zajímavé srovnání s některými tezemi Poppera.

Za podnětnou aplikaci postmoderních zásad v ekonomii považuji McCloskeyho pojetí ekonomie jako rétoriky. Zde jsem pokusil najít určité souvislosti s Popperem a s Husserlem. Závěrečná diskuse nad Friedmanem ukazuje, že i jeho klasicky moderní práce o metodologii obsahuje podstatné postmoderní impulzy.

Co je to postmoderno?

Tuto otázku si klade jeden z nejvýznačnějších postmodernistů Jean-Francois Lyotard [Lyotard, s. 26] a říká, že se jedná o "modernismus ve stavu zrodu", kdy "všechno co je uznávané, třeba od včerejška, má být předmětem podezření". Postmoderní myslitel vytváří dílo, které "se neřídí pravidly již stanovenými...tato pravidla...jsou tím, co dílo nebo text hledá" [Lyotard, s. 28].

Citované myšlenky odrážejí hlubokou skepsi k existujícím způsobům uvažování a metodám. To by samo o sobě nebylo nic nového, vždyť pochybování a tedy kritické myšlení vždy představovaly základní nástroje filosofie. U zrodu novověké, moderní filosofie stálo právě pochybování, pochybování Descartesovo. Pochybování postmodernistů se však od karteziánského podstatně liší. Descartes pochybováním očisťuje veškeré poznatky, aby našel jakýsi neotřesitelný základ vědění tj. pochybování je mu prostředkem k pevnému ukotvení objektivní pravdy. Postmoderna nehledá objektivní pravdu, neboť nevěří, že něco takového existuje. Odmítá vyjít ze stádia zrodu ze stádia hledání a vyhýbá se jakékoliv definitivnosti. Vrací se k původní karteziánské relativizaci, aniž by se jí pokoušela překonat absolutizací nějakého

principu. Z těchto důvodů jsou postmodernisté občas srovnáváni s antickými sofisty [Redman, s.50].

Hlavní zájem postmoderny se soustřeďuje na zkoumání jazyka. Souvislost mezi myšlením, jazykem a světem je jednou z centrálních otázek 20. století. Důkladná analýza jazyka poznamenává díla dvou zcela rozdílných filosofů, kteří bývají označovány za nejvlivnější myslitele našeho století Martina Heideggera a Ludwiga Wittgensteina. Zájem postmoderny o jazyk je jednak důsledkem všeobecné pozornosti, jíž se jazyk těší a jednak důsledkem prostředí vzniku postmoderny jako jednoho z proudů v literární a divadelní kritice. Zkoumáním jazyka se postmoderna dostává k otázce jazyka vědy a tím i vědy vůbec, čímž vytváří vlastní postmoderní filosofii vědy.

Postmoderní věda

Jednou ze základních otázek filosofie vědy je problém demarkace tj. otázka čím se liší věda coby hledání a nacházení pravdy od ostatních intelektuálních aktivit člověka neboli čím je specifický jazyk vědy oproti jazyku vůbec. Moderní věda se pokusila o několik způsobů demarkace, z nichž poslední je Popperův princip falsifikovatelnosti. Pro postmodernu je typické rozmazávání či dokonce zrušení demarkační linie mezi vědou a nevědou. Pravda přestává existovat. Vědecká teorie již není z jiného světa než např. mýtus, obojí je považováno za určitý příběh, přičemž neexistuje objektivní pravidlo, které by určovalo, kde je pravda.

Lyotard při zkoumání problému demarkace používá Wittgensteinovu metodu řečových her. Řečovými hrami jsou myšleny různé kategorie výpovědí (denotativní, performativní, preskripcce, imperativy apd.), přičemž každé kategorii náleží určité vlastnosti a určitá pravidla užití (pravidla hry), která jsou výsledkem úmluvy mezi hráči [Lyotard, s. 108]. Vlastní hra se realizuje komunikací mezi hráči; výpověď je považována za tah.

Na tomto základě pak podniká předběžnou demarkaci rozlišením mezi narativním a vědeckým myšlením. Narativním věděním se myslí věděním v širokém slova smyslu (mýty, příběhy, etické a estetické představy apd.), připouští použití několika řečových her (výroky, mravní hodnocení, otázky apd.). Naproti tomu vědecké myšlení připouští pouze jednu řečovou hru a to hru denotativní (výrokovou). Svět vědeckých teorií je na základě těchto a ještě dalších kritérií oddělen od světa příběhů, a to až do chvíle než je vznesena otázka legitimizace.

Řečová hra vědy se vyznačuje nejen kritickým přístupem ke světu, nýbrž i k sobě samé; proto nutně dochází k otázce vlastní legitimacy, k otázce ospravedlnění svého zvláštního postavení. Paradoxně v této situaci věda opouští denotativní řečovou hru a uchyluje se k příběhu. Lyotard to ukazuje mj. na příkladu Aristotela vykládajícího svoji vědu v "Organonu" a legitimizující tuto vědu v "Metafyzice" [Lyotard, s. 133]. Podobný přístup můžeme vidět i u apoštola moderní (tedy nikoliv postmoderní) vědecké metody Poppera, který hovoří o metafyzických výzkumných programech, což "není ověřitelná vědecká teorie, ale...možný rámec pro ověřitelné vědecké teorie" [Popper (1995), s. 161]. Jakmile se však ukazuje, že věda pro splnění svých nejzákladnějších cílů nutně potřebuje nějaký nevědecký příběh, dochází ke stírání demarkační linie mezi vědou a příběhem. Že otázka legitimizace vědy není jakousi filosofickou imputací velmi jasně ukázal logik Kurt Gödel, když svými důkazy zproblematizoval otázku dokazování konsistence v rámci systému.

Mimoto že Lyotard na problému legitimizace ukazuje závislost vědy na narativním myšlení, pojímá navíc tento problém také z pohledu mocenského. Legitimizace jako "posvěcení" vědeckosti a legitimizace jako "posvěcení" určitého pravidla na zákon [Lyotard, s. 105]. Řečová hra je tím, co spojuje rozhodování o tom, co je pravdivé s rozhodováním o tom, co je spravedlivé. "Otázka vědění ve věku informatiky je více než kdy dřív otázkou vlády" [Lyotard, s. 106]. Tím, že legitimizace má i politickou dimenzi, dochází k propojení vědy a společnosti, čímž se požadavek pluralitní společnosti může pojímat rovněž jako požadavek metodicky pluralitního vědění; obé je důsledkem plurality řečových her.

Je zajímavé, že když byla legitimizace ve své mocenské dimenzi zkoumána Popperem, vyzdvihuje Popper školu antických sofistů [Popper (1993), např. s. 70, 107, 140] jako alternativy k jím kritizovanému Platónovi. Sofisté jsou podle něho ideology rovnosti a demokracie, zatímco Platón hlasatelem elitářství a tyranie. Popper tak svým zkoumáním jazyka (srovnávání platónské rétoriky se sofistickou) a určitou rehabilitací sofistů vykazuje některé postmoderní rysy, ačkoliv v metodologických otázkách zůstává filosofem moderny.

K nejradikálnějším postmoderním metodologům vědy patří bezpochyby Paul Feyerabend. Feyerabendův "epistemologický anarchismus" či "dadasofii" lze shrnout do následujících tezí [Redman, s. 45]:

1. Vědecké metodologie neposkytují pravidla vhodná k vědecké práci (pokrok potom není nutně výsledkem racionálního zkoumání).
2. Jednotlivé teorie jsou nesrovnatelné.
3. Věda není nutně nadřazena jiným znalostem.
4. Odstranění metodologických omezení zvyšuje svobodu a podněcuje tvořivost.

Když Feyerabend považuje jakákoliv pravidla za překážku bádání tak, tím naplňuje Lyotardovu maximu, že všechno co je uznávané má být předmětem podezření. Ukazuje, že vědci pravidla často porušují, aby mohli dosáhnout pokroku. Neznamená to, že by se výzkum neměl držet určitých zásad, nýbrž že tyto zásady závisí pouze na svobodném rozhodnutí výzkumníka a neměly by být diktovány jako všeobecně závazné pro vědeckou činnost. Feyerabend obhajuje pluralismus a různorodost metod; podobně jako u Lyotarda i zde má pluralismus též politickou stránku [Redman, s. 46].

Nesrovnatelnost teorií vyplývá z nemožnosti nezávislého pozorování, poněvadž veškerá data již obsahují určité interpretace, a proto jsou zatížena určitou teorií. Tento argument dále rozvádí a dochází k úplnému popření demarkačního kritéria, kdy klade na roveň všechny formy vědění (atomová fyzika, parapsychologie, mytologie apd.).

Je třeba říci, že Feyerabend formuluje své myšlenky úmyslně provokativně a často přehání. S modernistou Popperem ho spojuje útok proti dogmatismu. Na rozdíl od Poppera však nehledá karteziánský neotřesitelný základ, který Popper nachází ve falsifikaci, nýbrž zůstává "modernistou ve stavu zrodu".

Postmoderní metodologie v ekonomii

Postmoderní zkoumání jazyka a řeči vedlo k rozvinutí pojetí ekonomie jako rétoriky [McCloskey, s. 396]. Představitel této koncepce Donald McCloskey podrobuje moderní přístup k ekonomii tvrdé kritice.

Za určité ztělesnění modernismu v metodologii ekonomie je brán Friedmanův článek "Metodologie pozitivní ekonomie" opírající se o Popperovu metodu falsifikace. Útok proti modernismu je veden z několika úhlů.

Především McCloskey upozorňuje na nedostatky metody falsifikace. Jde jednak o Duhemovu námitku proti falsifikaci upozorňující, že při větším počtu hypotéz, které společně předpovídají určitý výsledek, nevíme, která z nich je případným nepříznivým výsledkem pozorování vlastně vyvrácena. Dále se připomíná nemožnost teoreticky podepřených předpovědí v ekonomice - zatím žádná předpověďací teorie nevydělala velké peníze [McCloskey, s. 404]. Ostatně ani nemůže vydělat, neboť by se okamžitě rozšířila, což by vedlo ke zničení její schopnosti vydělávat.

Důležitou námitkou je to, že sami modernisté nejsou modernističtí tj. existuje rozpor mezi proklamovanou metodologií a reálně aplikovanou metodologií. McCloskey v této souvislosti opakuje Feyerabendův argument, že pokud by ekonomové skutečně měli aplikovat proklamované, ekonomie by byla paralyzována. Ekonomové se rozhodují většinou na základě jiných kritérií než jsou statistické testy hypotéz. Moderní program však nenaplnují ani ostatní exaktnější vědy, jak je demonstrováno na příkladu matematiky.

A konečně McCloskey opět ve shodě s Feyerabendem označuje metodu samu za aroganci, za snahu osekávat svět podle jakéhosi "pochybného epistemologického principu", který je nereálný a nesplnitelný. Kuriozní je jeho útok na Poppera, jemuž vytýká, že by ze své otevřené společnosti deportoval všechny marxisty, psychoanalytiky a ostatní, kdo nesouhlasí s jeho moderním programem [McCloskey, s. 408]. Kuriozní proto, že Poppera de facto obviňuje z arogance rozumu tj. z toho, že co Popper sám vehementně pranýřuje Platóna. Domnívám se, že to je dalším důkazem zmíněného Popperova nejednoznačného postoje k sofistům, kdy obhájí jejich politickou filosofii, ale ve filosofii vědy jde jinou cestou.

McCloskey nabízí postmoderní východisko z neúspěchu moderního programu, a sice vědy jako příběhu mezi příběhy tj. pouze jednoho z mnoha možných příběhů. Mluví o rétorice ekonomie.

Rétoriku chápe jako "umění zkoumat to, o čem se lidé domnívají, že by tomu měli věřit, namísto dokazování pravdivosti podle abstraktních metod; umění objevovat dobré důvody, nalézat to, co skutečně zaručuje souhlas, poněvadž každý rozumný člověk by se měl dát přesvědčit" [McCloskey, s. 397]. Kritérium pravdivosti je nahrazeno kritériem přesvědčivosti.

Rétorika je autorem chápána jako nezbytná součást vědecké metodologie, která je modernistickou metodologií popírána a modernistickou praxí jaksi mlčky trpěna.

V ekonomii existuje řada příkladů zdánlivě "vědeckých" (tj. moderních) postupů, které se však opírají o subjektivní citění autorů a jsou odbývány jako evidentní, racionální apd. Na příkladu Samuelsonova díla "Foundations" jsou ukázány některé rétorické techniky použité k přesvědčení čtenáře jako nadbytečně složitý matematický aparát sloužící k vyvolání dojmu autority (srovnáváno s dříve ceněnou znalostí latiny či řečtiny, které propůjčovaly osobám v nich zběhlých značnou autoritu); odvolávání se na autority; takové používání podmiňovacího způsobu (would be), že je vnímán jako oznamovací (is), čímž se "vědecky" ospravedlnitelná spekulace v hlavě čtenáře mění na "vědecky" neospravedlnitelný popis skutečnosti; odvozování praktických závěrů z hypotetických modelů; používání analogií. Rétorika zasahuje i ekonometrii, zejména při zkoumání "signifikance" závislosti několika proměnných, kdy otázka ekonomické significance se stává předmětem subjektivního soudu.

McCloskey však nekritizuje použití těchto nástrojů, nýbrž to že nejsou otevřeně uznávány těmi, kdo je používají. Ekonomie si musí především uvědomit klíčovou úlohu metafor. Metafory a analogie, které nás přivádějí do světa "jako kdyby", jsou nejen základem ekonomických modelů, ale i myšlení vůbec. Jen díky nim můžeme sledovat "pružnost" poptávky, "rovnováhu", "trh", "rychlost oběhu", "lidský kapitál" apd. Naopak metodická snaha o doslovnost typická pro "vědu" myšlení ochuzuje a dusí. Zajímavý je argument, že ekonomové 19. století - původci většiny ekonomických metafor - na rozdíl od svých dnešních pokračovatelů, si byli plně vědomi jejich metaforického charakteru [McCloskey, s. 428].

Podobným problémem se totiž zabývá Edmund Husserl ve své "Krizi evropských věd a transcendentální fenomenologii", když mluví o sedimentaci, jíž je zasypán původní význam ideálních vědeckých typů, které se konstituovaly na základě praxe v předvědeckém světě. Zbavení sedimentace má ukázat jejich závislost na člověku a tím překonat krizi vědy.

Uvážíme-li, že z hlediska dnešní ekonomické vědy můžeme považovat minulé století za předvědecké období, potom McCloskeyho výzvu k zrovnoprávnění metafor, které konstituovaly moderní terminologii, můžeme vidět ve světle všeobecnějšího pokusu o desedimentaci vědy navrženého Husserlem. A to platí i přesto, že McCloskeyho mentorem není filosof Husserl, nýbrž dasof Feyerabend.

Friedman a postmoderní metodologie

Bylo by asi neodpustitelnou chybou, kdybychom se při úvaze nad metodologií ekonomie alespoň zběžně nezastavili u práce označované za "nejvlivnější práci o metodologii ekonomie v tomto století" [Hausman, s.180]. Friedmanův esej "The methodology of positive economics" je považován především za jakýsi manifest modernismu a instrumentalismu v ekonomii. Friedman zde obhájí názor, že ekonomická teorie by měla být posuzována výhradně podle své schopnosti předpovídat a nikoliv podle reálnosti svých předpokladů. Pokusme se však podívat na tuto práci z postmoderního stanoviska a najít určité styčné body mezi modernismem a postmodernismem v ekonomii.

Z logiky principu falsifikace, tj. platí vše co není vyvráceno, vyplývá teze o platnosti mnoha hypotéz kompatibilních s pozorovanou skutečností. Friedman dokonce říká: "Počet pozorování je nutně konečný, počet možných hypotéz nekonečný." [Friedman, s. 184]. Uvádí příklad, kdy skutečnost, že zvýšením spotřební daně se proporcionálně zvýšila cena zboží, je slučitelná

a) s podmínkami dokonalé konkurence se stabilní křivkou poptávky a stabilní, horizontální křivkou nabídky

b) s podmínkami dokonalé konkurence, negativně (pozitivně) skloněnou křivkou poptávky a pozitivně (negativně) skloněnou křivkou nabídky

c) s podmínkami monopolu, konstantními mezními náklady a určitou stabilní křivkou poptávky

a s mnoha dalšími hypotézami. Výběr určité hypotézy jako nejlepší je pak do značné míry věcí libovůle (navrhovanými kritérii jsou jednoduchost a plodnost). V důsledku instrumentalistického pojetí, zde vlastně ani nevzniká otázka, která z hypotéz je nejbližší pravdě, neboť pravdivost modelu instrumentalismus nezkoumá, nýbrž spíše která z nich je nejpřesvědčivější. Falsifikace tím, že připouští mnohost více méně rovnocenných hypotéz tak, otevírá dveře metodologickému pluralismu a aplikaci subjektivních (např. rétorických) kritérií jako vodítka v této mnohosti.

Friedmanův instrumentalismus se pregnantně projevuje v tvrzení: "čím je teorie významnější, tím méně reálné má předpoklady" [Friedman, s. 188]. Předpoklady tedy neslouží k co nejvěrnější deskripci reality, nýbrž vytváří určitou "jako kdyby" realitu. Friedman ukazuje, jak lze při zkoumání růstu listů na stromu úspěšně vyjít ze zcela nereálného předpokladu, že list vyrůstá takovým způsobem jako kdyby se snažil maximalizovat množství přijatého slunečního svitu. Přestože přičítat listu nějaké racionální rozhodování je absurdní, tento předpoklad vede k správné predikci hustého zalistnění jižní strany stromu, čímž představuje hypotézu slučitelnou s pozorováním. Friedmanovo odmítnutí požadavku reálnosti předpokladů se tak stává uznáním role metafory (typu "list se rozhoduje") při popisu teorie. Tento metaforický a subjektivní charakter teorií je dále posilován tvrzením, že aplikace teorie není pouze věcí explicitních pravidel, ale něčím co "nelze vyučovat, co se lze naučit pouze zkušeností a stykem s tím "správným" vědeckým prostředím...co odlišuje "amatéra" od "profesionála" ve všech vědách" [Friedman, s. 195].

Při čtení této citace, která má blíže spíše k nějakému manuálu hermetických věd než k výkladu pozitivní ekonomie, nás nutně napadají pochybnosti o autorově "vědeckosti" a modernismu. Tím rozhodně nechci Friedmana nijak kritizovat, dokonce si myslím, že citovaná věta platí více než cokoliv jiného, co Friedman kdy napsal. Naopak ukazuje, že Friedman je velkým myslitelem. Ačkoliv jeho program je modernistický - vychází z možnosti důsledného oddělení normativního a pozitivního, věří ve falsifikaci a predikci, chce budovat konsistentní a úplné teorie, jako skutečný vědec si uvědomuje vnitřní omezení tohoto programu, a proto se rovněž zamýšlí nad natolik postmoderními problémy jakými jsou libovůle při výběru hypotéz, jejich metaforičnost, důležitost cítění výzkumníka [Friedman, s. 199] či závislost faktů na teorii [Friedman, s.201].

Literatura:

Friedman, M. (1953): The Methodology of Positive Economics. In: Hausman

Hausman, D. (1995): The Philosophy of Economics, An Anthology. Cambridge University Press

Lyotard, J.-F. (1993): O postmodernismu. Praha

McCloskey, D. (1983): The rhetoric of economics. In: Hausman

Popper, K.R. (1993): Otevřená společnost a její nepřátelé I. Praha

Popper, K.R. (1995): Věčné hledání. Praha

Redman, D.A. (1991): Economics and the Philosophy of Science. Oxford University Press

(c)DRULAK@VSE.CZ